

MUHTASAR

Muhtasarlara temas eden modern çalışmaların birçoğundaki hâkim telakki bu telif geleneğini kısa ve özet olmak gibi birkaç üslûp özelliğine irca etmektedir. Halbuki şerhler gibi muhtasarlarda belirli üslûp ve kompozisyon özelliklerine irca edilemeyecek kadar geniş bir telif geleneğini temsil etmektedir. Muhtasar telifi kısa fıkıh metni üretme çabası anlamına gelmemekte, fıkıh literatüründe çok hacimli muhtasarlara varlığı yanında birçok kısa fıkıh metni de muhtasar geleneği dışında değerlendirilmektedir. Ayrıca muhtasarlarda başka eserlerin özeti olmadıkları gibi ihtiva ettikleri bilgileri en veziz şekilde ifade eden yüksek edebiyat ürünleri de değildir. Öte yandan İslâm dünyasında en çok kabul gören muhtasarlardan bazıları dil ve üslûp açısından birtakım hatalar barındırmaktadır. Hatta bu eserlerden bir kısmı müellifleri tarafından eksik veya müsvedde halinde bırakılmış metinlerdir. Yine fıkıh eğitiminin ilk basamağı için hazırlanmış ders kitabı olmak da muhtasarlara ortak özelliği değildir. Fıkıha giriş metinleri muhtasarlardan ayrı bir telif geleneğini meydana getirdiği gibi bazıları yalnız fetva ve kazâ faaliyetlerine yönelik olarak hazırlanan muhtasarlara metin ve muhteva özellikleri de böyle bir eğitim için uygun sayılmaz. Muhtasarlara esas farklılığı, müellifin ve onun müntesibi olduğu çevrenin mezhep birikimi hakkındaki telakkilerini, akıl yürütmelerini, tercihlerini temsil etmesi ve bu hususlar muvacehesinde mezhep birikimini yeniden okumasında yatmaktadır.

Telhis adı verilen çalışmalar ise muhtasarlardan farklı şekilde bir fıkıh metni üzerine kaleme alınmış eserlerdir. Telhis, özellikle asırlar önce yazılmış metinleri gelişen fıkıh diliyle yeniden ifade etmeye yönelik olarak hazırlanan ve bazan metnin yeniden tasnifini de içeren bir telif türüdür. Telhis kavramında bir metni kısaltma unsuru daima bulunmakta, fakat bu kısaltmanın şekli ve boyutları değişebilmektedir. Fıkıh literatüründeki tanınmış birçok telhis, esas aldıkları metinleri kendi dönemlerinin ilim dünyasına tercüme etmede başarılı olmuş çalışmalardır. Şeybânî'nin *el-Câmî'ü'l-kebir*'i üzerine Hilâtî'nin kaleme aldığı *Telhis* gibi eserler asıl metin üzerine yapılan çalışmaların azalmasına, hatta sona ermesine ve daha sonraki şerh, hâşiye ve nazım faaliyetlerinin kendi üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur (fıkıh alanındaki muhtasar metinler için bk. FIKIH; HANBELİ MEZHEBİ; HANEFİ MEZHEBİ; MÂLİKİ MEZHEBİ; ŞÂFİİ MEZHEBİ).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 114-115; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1622-1636; *İzâhu'l-meknûn*, I, 47- 50; II, 447-451; Eyyûp Said Kaya, *Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlâl* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 176-177; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 492-493; H. Kilpatrick, "Abridgements", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 23-24.

EYYÜP SAİD KAYA

□ KELÂM. Kelâm literatüründe muhtasar türünde yazılmış eserlerin önemli bir yeri vardır. Hacimli olmayan ilk dönem akaid risâleleri muhtasar eserler grubuna dahil edilebilir. Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen itikadî konulara dair beş risâle, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın *el-Uşûlû'l-hamse'si*, Tahâvî'nin *el-'Akidetü't-Taḥâviyye'si*, Ahmed b. Hanbel'in *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye'si* ile oğlu Abdullah tarafından derlenen *İ'tikâdü Ehli's-sünne'si*, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin *el-Muhtasar fi't-tevhîd ve'l-kader, Uşûlû Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a, Risâle ilâ ehli's-seğr* ve *el-İbâne 'an uşûlû'd-diyâne* adlı eserleri, Ebû Seleme es-Semerkindî'nin *Cümelü uşûlû'd-dîn*'i bunlara örnek gösterilebilir. Muhtasar eser yazımına müteahhirin devrinde de devam edildiği, bilhassa medreselerde okutulan kitapların genellikle bu şekilde kaleme alındığı görülmektedir. Bu tür eserler arasında Cüveynî'nin *el-'Akidetü'n-Nizâmîyye'si*, Gazâlî'nin *Qavâ'idü'l-'akâ'id*'i ile *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-kelâm*'ı, Necmeddin en-Nesefî'nin *el-'Akâ'id* adlı risâlesi, Ali b. Osman el-Üşî'nin *el-Emâlî* ve Hızır Bey'in *el-Kaşidetü'n-nûniyye* isimli manzum risâleleri sayılabilir.

IV. (X.) yüzyıldan sonra diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi kelâm sahasında da Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî'si*, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *eş-Şâmil*'i, Seyfeddin el-Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ı gibi oldukça hacimli eserlerin yazılmasına başlandığı görülmektedir. Okuma, anlama, istinsah etme zorluğu vb. sebeplerle bu eserlerin "muhtasar, mülâhhas, mühezzeb, mücez, mücerred, muhtâr" gibi ön başlıklarla özetlenmesi yoluna gidilmiştir. Bu türün bazı örneklerine ilk dönemlerde de rastlanmakta olup bunların başlıcalarını şöylece sıralamak mümkündür: Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *el-Mu'temed fi uşûlû'd-dîn*'inden kendisinin yaptığı *Muhtasarü'l-Mu'temed fi uşûlû'd-dîn*, Cüveynî'nin *eş-Şâmil* adlı eserinin müellifi tarafından yapılmış ihtisarı olduğu söylenen *el-İrşâd* ve bunun özeti olan *Muhtasar*

taşaru Kitâbi'l-İrşâd ile aynı müellifin *Lüma'ü'l-edille'sinin* özetini teşkil eden *Muhtasarü Lüma'ü'l-edille*, Nüreddin es-Sâbûnî'nin *el-Kifâye fi'l-hidâye'sinin* muhtasarı *el-Bidâye fi uşûlû'd-dîn*, Seyfeddin el-Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ının muhtasarı olarak telif ettiği *Rumûzü'l-künûz*'u (*Keşfü'z-zunûn*, I, 4), Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muḥaṣṣal*'i için Nasîrüddîn-i Tûsî tarafından *Telḥîşü'l-Muḥaṣṣal* (*Nakdû'l-Muḥaṣṣal*) adıyla yazılan özet, İbn Teymiyye'nin *Minḥâcû's-sünne'si* üzerine Zehebî'nin *el-Müntehâ min Minhâci'l-i'tidâl fi nakzi kelâmi ehli'l-i'tizâl* (*Muhtasarü Minhâci's-sünne*) adıyla yaptığı çalışma, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *er-Rûḥ'una Muhtasarü Kitâbi'r-Rûḥ* ve *eş-Şavâ'iku'l-mürsele'sine Muhtasarü's-Şavâ'iki'l-mürsele* adıyla kendisinin yaptığı ihtisarlara, Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eserine kendisinin yazdığı belirtilen *Muhtasarü'l-Mevâkıf* (a.g.e., II, 1892), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin *et-Tezkire'sinden* Abdülvehhâb eş-Şarânî'nin *Muhtasarü Tezkireti'l-Kurtubî* adıyla yaptığı özet, Feyz-i Kâşânî'nin *'İlmü'l-yakîn* adlı eserine *Envârü'l-hikme* ve *el-Ma'ârif* adlarıyla kendisinin yazdığı muhtasarlardır. Adından hareketle İbn Fûrek'in *Mücerredü maḳâlâtî's-Şeyḥ Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* başlığını taşıyan derlemesini de muhtasar eserler içinde zikretmek mümkündür.

Osmanlı döneminde kelâm sahasında başlangıçta muhtasar olarak telif edilmiş bazı risâleler yanında hacimli bir eser iken daha sonra ihtisar edilmiş birçok telif bulunmaktadır. Bunların bir kısmı şunlardır: Abdülkâdir-i Geylânî, *Muhtasar fi 'ilmi uşûlû'd-dîn*; Ebû İshak İbrâhim b. Abdurrahman el-Fezârî, *el-Muhtasar fi uşûlû'd-dîn*; Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkindî, *Muhtasarü uşûlû'l-kelâm*; Tefâtzânî, *Hulâsatü 'ilmi'l-kelâm*; Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Muhtasarü 'Umdeti ehli't-tevhîk ve't-tesdîd fi şerhi 'Akideti's-Senûsiyye*; Birgivî, *Muhtasar Âmentü Şerhi*; Ali el-Kârî, *Muhtasarü'l-evfâ fi şerhi'l-esmâ'i'l-hüsnâ*; Halîmî'nin *el-Minhâc fi şu'abi'l-imân*'ının Alâeddin Konevî tarafından *el-İbtihâc Muhtasarü'l-Minhâc* (*Muhtasarü Minhâci'd-dîn fi şu'abi'l-imân*) adıyla yapılan özeti, İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî'nin *Cevheretü't-tevhîd* adlı muhtasar eserinin şerhi olan *'Umdetü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd*'in muhtasarı mahiyetindeki *Telḥîşü't-tecrîd li-'Umdetü'l-mürîd*, Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin İmâm-ı Âzam'ın akaid risâlelerinden derleyerek oluşturdu-

ğu ve daha sonra *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* adıyla şerhettiği *el-Uşû'l-l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*.

BİBLİYOGRAFYA :

Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtüridiyye Akaidi* (trc. Bekir Topaloğlu), Ankara 1982, s. 32; *Keşfü'z-zunûn*, I, 4, 620; II, 1892; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-imâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 18; a.mlf., *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadi Görüşleri* (trc. İlyas Çelebi), İstanbul 1996, s. 26; *İzâhu'l-meknûn*, II, 1630; Bustânî, *DM*, II, 618; *el-Kâ-mûsû'l-İslâmî*, I, 493, 662.

İLYAS ÇELEBİ

□ İSLÂMTARİHİ VE MEDENİYETİ. İslâm tarih yazımında da ihtisar bir telif türü olarak kabul edilmiş ve birçok muhtasar yazılmıştır. İbn Haldûn, yeni bir eser telif etmenin yedi sebebini sayarken bunlardan birinin okuyucuyu usandırarak dercede uzun yazılmış eserlerin telhis edilmesi olduğunu belirtir. Bir ilim dalındaki eserlerin çokluğunun o ilmin tahsiline engel olacağını söyleyen İbn Haldûn bunun yanında bir ilim dalına ait eserlerin çok muhtasar olmasını da doğru bulmaz ve bunun belâgatı ihlâl ettiği gibi konuyu anlamayı güçleştirdiğini ileri sürer (*Mukaddime*, II, 1279, 1280, 1283, 1284). Kâtib Çelebi de muhtasarın bir telif türü olduğunu kaydeder (*Keşfü'z-zunûn*, I, 35). İbnü'l-Esir daha önce yazılan tarih kitaplarından bazılarının birçok sened ve rivayeti ihtiva etmesi yüzünden uzadığını, bazılarının ise yeterli mâlûmatı veremeyecek kadar muhtasar olduğunu belirttiikten sonra kendisinin eserini bunlara dikkat ederek kaleme aldığını söyler (*el-Kâmil*, I, 2).

İslâm tarihinde ihtisar çalışmaları daha ziyade IV. (X.) yüzyıldan itibaren kendini göstermiştir. Bu yüzyıla kadar siyer, ensâb, tabakat ve genel tarih gibi alanlarda telif edilen eserlerdeki birçok bilgi ve rivayet Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Târîhu'r-rusûl (ümem)* ve *l-mülûk* adlı eserinde bir araya getirilmiş, böylece sonraki müellifler için bilgilere topluca ulaşma imkânı doğmuştur. Esasen Taberî de başlangıçta daha uzun bir metin oluşturmuş, ancak ardından bunu kısaltarak günümüze ulaşan kitabını kaleme almıştır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 297-298). Tarihçiler, IV. (X.) yüzyıldan önceki dönem için bilgileri yeniden derlemeksizin olayları Taberî'den ihtisar etmeyi tercih etmişlerdir. Böylece umumi tarih yazmak isteyen bir müellif daha önce telif edilen bir veya birkaç esere müracaat eder, bunlardaki bilgileri bazan iktibas eder, çok defa da bu eserleri kısaltırdı. Kendi dönemine gelince gözlemleri-

ne, topladığı şifahî bilgilere ve resmî belgelere dayanarak eserini tamamlardı. Meselâ İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*'de IV. (X.) yüzyıl öncesi için Taberî'yi esas alırken İbnü'l-Esir'den bir asır sonra *el-Muhtasar*'ını yazan Ebü'l-Fidâ, eserini İbnü'l-Esir başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan ihtisarla telif ettiğini belirtmektedir.

İslâm tarih yazıcılığında muhtasar eserlerin sayısı oldukça fazladır. Bunlardan bir kısmı şöylece sıralanabilir: İbn Hişâm, İbn İshak'ın yazdığı, Abbâsî Halifesi Mansûr'un çok geniş bulması üzerine yeniden gözden geçirip kısalttığı *es-Sire*'sini *es-Siretü'n-nebeviyye* adıyla tekrar ihtisar etmiş, bu eserin de çeşitli muhtasarlara yapılmıştır (*a.g.e.*, II, 1012-1013). Bunlardan İbrâhim b. Muhammed el-Murahhal eş-Şâfiî'nin *ez-Zahîre fî muhtasari's-Sire* ve İmâdüddin el-Vâsî'tin *Muhtasaru Sireti İbn Hişâm* adlı eserleri önemlidir. Abdüsselâm Muhammed Hârûn'un *Tehzîbü Sireti İbn Hişâm*'ı ile Muhammed Affî ez-Zu'bî'nin ve Mısır'da bir heyetin yaptığı esere dair muhtasarlara da burada kaydedilmelidir. İbn Abdürabbih'in *el-İkdu'l-ferid*'i Ebû İshak İbrâhim b. Abdurrahman el-Vâdiâşî el-Kaysî ve İbn Manzûr tarafından ihtisar edilmiştir. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğâni* adlı eserinin günümüze kadar ondan fazla muhtasara yapılmıştır. Bunlar arasında Vezîr el-Mağribî, Müsebbihî, İbn Nâkıyâ, İbn Vâsıl ve İbn Manzûr'un çalışmaları zikredilebilir. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dimaşk*'ının pek çok muhtasarı yazılmıştır. Ebû Şâme el-Makdisî eseri iki defa ihtisar etmiştir. İbn Manzûr da kitabı *Muhtasaru Târîhi Dimaşk* adıyla kısaltmış, Süyûtî eserden bazı seçmeler yaparak *Tuhfetü'l-müzâkir fî'l-muntekâ min Târîhi İbn 'Asâkir* adlı eserini, Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî de kitaptan seçtiği bölümlerle *Fâkîhetü'l-mecâlis*'ini yazmıştır. Ayrıca Bedreddin el-Aynî de eseri özetlemiştir. İsmâil b. Muhammed el-Cerrâh'ın yaptığı muhtasar *el-İkdu'l-Fâhîr bi-Târîhi İbn 'Asâkir* adını taşımaktadır. Abdülkâdir Bedrân'ın ihtisarı *Tehzîbü Târîhi Dimaşk* ismiyle yayımlanmıştır. Bûndârî, İmâdüddin el-İsfahânî'nin *el-Berku's-Şâmî* adlı eserini *Sene'l-Berki's-Şâmî*, aynı müellifin *Nuşretü'l-fetre* ve *'uşretü'l-kafre (fitre)* isimli kitabını *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l-uşra* adıyla kısaltmıştır. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ*' adlı eserindeki bir kısım rivayetleri özetlemiş veya çıkarmış, bunun yanında bazı yeni şahısları ilâve ederek Şi-

fatü's-şafve'sini kaleme almıştır. İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ını Musannifek adıyla bilinen Ali b. Muhammed *Muhtasarü'l-Muntazam* ve *mültekatü'l-mültezem* ismiyle ihtisar etmiştir. İzzeddin İbnü'l-Esir'in *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*'ı Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ının bir muhtasarıdır. Süyûtî de İbnü'l-Esir'in *el-Lübâb*'ını *Lübbü'l-Lübâb fî tahriri'l-ensâb* adıyla kısaltmıştır. İbnü'd-Dübeysî'nin *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm Bağdâd*'ını özetleyen Zehebî eserine *el-Muhtasarü'l-muhtâc ileyhi min Târîhi İbnü'd-Dübeysî* adını vermiştir. İbn Müyeser'in *Ahbabu Mısır*'ını (*Târîhu Mısır*) Makrîzî *el-Muntekâ min Ahbâri Mısır* ismiyle ihtisar etmiştir. İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yan*'ı aralarında müellifin oğlu Mûsâ b. Ahmed ile İbn Habîb el-Halebî ve Bedreddin el-Aynî'nin de bulunduğu birçok kişi tarafından kısaltılmıştır. İbn Hacer el-Askalânî, İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'sinden bazı olayları seçip ihtisar etmiş, ayrıca bazı ilâvelerde bulunmuştur. Eser, *Mâ verede mine'r-rivâye fî'l-Bidâye ve'n-nihâye* (*Telhîşü'l-Bidâye ve'n-nihâye*) adıyla bilinmektedir. Nehrevâlî'nin *el-İ'lâm bi-a'lâmî Beyti'llâhi* (*Beledi'llâhi*) *l-harâm* adlı eserini müellifin yeğeni Abdülkerîm b. Muhibbüddin el-Kutbî *İ'lâ-mü 'ulemâ'i'l-a'lâm bi-binâ'i'l-Mescidi'l-Harâm* ismiyle kısaltmıştır. Osmanlı tarihçiliğinde de bu tür eserlere rastlanır. Umumi bir tarih kaleme alan Mustafa Cenâbî'nin *el-'Aylemü'z-zâhîr*'inin Arapça muhtasarı *Nihâyetü'l-merâm* adını taşır. Bu muhtasar *Dürr-i Mekkûn* (*Gülşen-i Tevârih*) adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yûsuf el-Karamânî *el-'Aylemü'z-zâhîr*'i *Ahbabü'd-düvel* adıyla kısaltmıştır.

Bazı tarihçiler kendi çalışmalarını ihtisar ederek yeni eserler meydana getirmişlerdir. Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî *Ahbabü'z-zamân* isimli kitabını kısaltıp *el-Kitâbü'l-Evsaf*'ı, bunu da kısaltmak suretiyle *Mürücü'z-zeheb*'i telif etmiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eserini kısaltmış ve buna da *Şüzürü'l-uhûd fî târihi'l-uhûd* ismini vermiştir. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*'ini *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb*, Ebû Şâme el-Makdisî *Kitâbü'r-Ravzateyn*'ini *'Uyûnü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Şalâhiyye* (*Muhtasarü'r-Ravzateyn*) adıyla kısaltmıştır. İbnü'l-İbrî, Süryânice yazdığı umumi tarihini *Târîhu muhtasari'd-düvel* (*Muhtasaru târihi'd-düvel*) adıyla ihtisar etmiştir. Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'ı